

egy csorba alma, fal tövén – a macska
úgy néz rád, mintha attól félne hogy
meghibbantál – normális volt a gazda,
túl normális, túl kedves és nyugodt

Aztán legyint a farkával Ki bánja
havonta három alma Űsse kő
és elvonul a szomszéd sufnijába

– saját házához vagdos itt akármit,
gírhes, tollas madár legyenek, ha nem hibádzik
neki valami nagyfogú kutya.

EGY KISSÉ

Egy kissé kapcsolattalanná lettem,
a télbe hajlik életem faága.
Pöndör levél, hull-hull, és földre ér
a zúzmarás levél a zúzmarára.

Eörsi István

IDŐM GOMBROWICZCSAL (III)

(Részlet)

1991. MÁRCIUS–ÁPRILIS

1

Március szinte gombrowiczatlanul illant el. Mint oly gyakran, most is a munkáim akadályoztak a munkámban – és még azt sem bírom eldönteni, hogy valóban így van-e ez, vagy csak ürügyeimet öltöttem bohócruhába. Mindenesetre tény, hogy a Párizsba autózásom előtti napokban – mert ezt itt Párizsban írom, április 3-án – megírtam egy hangjátékot (pályázatra, az előleget már tavaly felvettem), kijavítottam régi darabomnak, a SÍRKÓ ÉS KAKAÓ-nak a második részében ezt-azt, és felkérésre egy esszét

is remekeltem, EÖRSI ISTVÁN HATVANÉVES címen. Ez utóbbi foglalatosság élvezetet okozott, mert kigúnyolhattam egy álszentségre berendezkedett műfajt: az efféle felkösztöntőkben többnyire túlteng a nekrológijelleg, és ezt a hódoló epitetonok áradata sem takarhatja el. Ráadásul elidegeníthettem magamtól, és ily módon le is győzhettem ideig-óráig a félelmemet, amellyel ez a kerek számú évforduló, hiába próbálom fiatalos gesztusokkal bagatellizálni, mégiscsak eltölt.

A múlt hónapban gombrowiczkodásomból csak arra futotta, hogy végezzek jó részt fiatal korában írott novelláinak kötetével, és megnézzem amatőr-előadásban világszatrírját, az OPERETT-et. Régóta ismerem ezt a darabot, verseit nyersfordításból én magyarítottam jó pár évvel ezelőtt. Színpadon is láttam, Újvidéken egy lengyel előadást, Dejmek rendezésében, aztán a vígszínházi produkciót, 1979-ben. A darab az operettforma „monumentális idiotizmusába” zsúfolja századunk történelmét, a hagyományos úri osztályok biztonságban tenyésző parazitizmusát, majd a náciizmus és bolsevizmus zászlai alatt megszervezett csöcselék uralmát, ahol is a régi úri társaság reprezentánsai nációkká válnak, a lakájokból pedig bolsik lesznek, és végül, az elavult és embertelen divatok után, utópisztikus reményként, a koporsóból meztelenül kikelő szépséget, azt a látomásos formába öltöztetett – pontosabban: vetkőztetett – indítványt, hogy térjünk vissza egészséges ösztöneinkhez, a természet adta varázshoz. A „Vissza a természethez” huszadik századi változata ez, Albertinka meztelenségével a darab végén esztétikailag és morálisan is megsemmisíti a korábbi, nem emberszabású divatokat. Az efféle végkicsengés egyszerre mutatja, milyen engesztelhetetlen Gombrowicz a meglévő hatalmakkal és választható alternatívákkal szemben, és milyen tanácstalan, ha azzal az undok, gyakorlati kérdéssel szembesül, hogy mi volna tulajdonképpen a teendő. Ezt az utóbbi megjegyzést nem bíráltnak szántam. A kommunista ideológusok arra kötelezték volna az írókat, hogy mutassanak „kivezető utat”, vagyis csapják hozzá művük anyagához a kommunista párt odavágó időszerű jelszavait. Az íróknak azonban nem kivezető utat kell mutatniuk, hanem minden egyéb szempontot figyelmen kívül hagyva végig kell gondolniuk és érzékletesen ábrázolniuk kell azt a konfliktuskomplexust, mely művüket ihleti és élte. Olykor – kivételes esetekben – az emberi viszonylatok könyörtelen és pontos rajzából kitetszik valamiféle kivezető út iránya, máskor csak általános szinten fogalmazza meg egy-egy színpadra bókászó Fortünbrás, hogy új világ kezdődik majd, ki tudja, milyen; megint máskor utópista látomás érzékelteti, szintén elvontan, az áhított megoldás moralitását. Csak egyetlen szabály nem sérthető meg ezen a téren károsodás nélkül: az író nem mondhat többet vagy mást, mint ami benne rejlik ábrázolt anyagában.

Az előadás, amelyet most láttam, éles fényt vet a szellem kiszolgáltatottságára olyan korban, melyben a dilettantizmus ökre akadálytalanul legelhet a politikai konjunktúrák mezején. Szörnyű szenvedést okozhat az is, ha valamely rendező Szophoklész vagy Shakespeare kontójára próbálja bizonyítani eredetiségét. De ezeknek az íróknak a művei már a kultúrtörténetnek, sőt a közgondolkodásnak is szerves részei, így hát lerázzák magukról a rájuk aggatott és természetüktől idegen konstrukciókat. Kevésbé ismert művek esetében azonban az anyag felelőtlen kezelése felér egy-egy aljasul kitervelt rágalmazással vagy brutális megbecstelenítéssel.

Az OPERETT-nek azokon az előadásain, amelyeket régebben láttam, a rendezőknek a kommunista kultúrpolitika eszén kellett túljárniuk, úgy kellett ábrázolniuk a kétfajta csöcseléket, hogy az egyik, a bolsevik formájú mégse legyen annyira csöcse-

lékszerű. A budapesti előadáson például a megnyerő külsejű Hegedűs D. Géza játszotta a lakáj-diktátort, miközben a nácifigurák, akik Gombrowicz intenciójának megfelelően zsákokból bújtak elő, a legsötétebb és legbaljósabb embertelenség stílizált allegóriái voltak. Hasonló – bár kisebb mérvű – eltolódást tapasztaltam a lengyel előadáson is. Felháborodásom természetesen nem ismert mértéket. Elvégre Gombrowicz nem történelmi esszét alkotott, és nem a két totalitáriánus rendszer embertelenségét hozta közös nevezőre, hanem egyszerűen csak azt ábrázolta a maga művészi eszközeivel, hogy a történelem szele elfújja a régi, úri világot, és kétfajta ember- és kultúraellenes szörnyűség zúdul a helyébe, az egyik tökéletesen szellemtelenül, a másik az elfajzott, rossz lelkiismeretű szellem segítségével. Csak az olyan előadás lehet tisztességes, amely a kétfajta iszonyt egyforma intenzitással állítja színpadra.

Ha a most látott rendezés csak azért bosszantott volna fel, mert az operettforma semmibe vételével vitt színre egy operettet, akkor szót se vesztegetnék rá. Nem ez az egyetlen színházi vállalkozás, ahol a felkészületlenség hőskölteménybe illő méreteket ölt, és ilyenkor a művészek csaknem mindig úgy segítenek magukon, hogy gyámoltalanságukat a stílári eredetiség leheletvékony látszatával vonják be. Ebben az esetben azonban a dilettantizmushoz olyan mérvű hamisítás párosult, melyhez képest a régi, professzionalista produkciók csak szemérmes és szóra is alig érdemes torzítások. A rendező egyszerűen elhagyta a náciakat, és csak egyetlen – bolsevik – csőcseléket vitt színre. Ehhez figyelmen kívül kellett hagynia az OPERETT dramaturgiáját. Flor, a nagy divattervező mindenkit zsákba öltöztet, mert azt reméli, hogy amikor leveszik a zsákot, az alóla kibukkanó ruhákból megtervezheti a jövő divatját. Az egész második felvonást az a feszültség élte, hogy mi rejlik a maszkabálozók zsákjai alatt. Nos, a most látott előadás művészei is felöltik a zsákot, de a szög nem bújik ki belőle. Náciak nem is léteztek soha, a bolsevikok számláját terheli mindaz, ami rossz volt. A darabnak ez az átértelmezése jól illik egy olyan ország légköréhez, ahol az egyik legbefolyásosabb politikus tomboló sikert arathat azzal az állításával, miszerint a kommunisták bűneihez képest a náciak összes tette első áldozós gyerekek csínytevése csupán. Azon a héten, amikor a szóban forgó előadást láttam, egy magyarországi újságban ciángázt követeltek azokra a nemzetellenes firkászokra, akik populista írókra másznak, mint a tetvek. Magyarországon Auschwitz után csaknem egy fél évszázaddal ismét ciángáz útján óhajtják az ideológiai nézeteltéréseket kiküszöbölni, és eközben a színpadról eltűnnek a náci szörnyetegek, az 1939-ben emigrált Gombrowicz írói képzeletének szülőttei. (Azt már épp csak megemlítem, hogy az előadás végén üres a koporsó, nem emelkedik ki belőle a mezeten Albertunka, hanem az eddigi szereplők beledobálják néhány ruhadarabjukat, egyik-másik gatyában ácsorog ott, kínos és értelmetlen látvány.)

2

Vissza a NAPLÓ-hoz.

Gombrowicz elolvassa egy Dionys Mascolo nevű marxista ideológusnak egy évvel korábban, tehát 1953-ban megjelent művét, a LE COMMUNISME-t, és vagy tizenöt nyomtatott oldalt szán arra, hogy rendet teremtsen ellentmondásos érzései és gondolatai között. Ma már ez a pusztán tény is fantasztikusnak tetszik. A kommunizmus nemcsak halott kutya, hanem bomladozik is a nyilvánosság szeme láttára, előkelőbb szel-

lemek legfeljebb egy-egy megvető jelzőt tékozolnának rá, a szellem maró nyálát, amint kiköp a bűz irányába, tovahaladóban.

Ily módon jellemzi Gombrowicz a könyvet: „Abszolút komoly és abszolút gyermeg.” Másutt: „Fölöttébb bölcs. Szokatlanul buta. Rendkívül morális. Megdöbbentően amorális. Abszolút reális. Tebolyttóan irreális. Nagyon őszinte. Nagyon őszintétlen.” Mascolo „gyakran éles fényt vet a mai kultúra mérges alkímijára, arra, hogy hamis kártyákkal játszunk. De saját hamisításával tökéletesen gyámollalanul áll szemben. Ez azért van, mert nem önmaga akar lenni, hanem csak szerszám – olyan ember ő, aki alárendelte magát a feladatának. Nem értheti meg a világot, mert rá akarja magát erőszakolni, sőt mi több, azt hiszi, hogy ez a ráerőszakolási módszer a megértés egyetlen formája”.

Már ez a bevezető eszmefuttatás is nagyon mélyre hatol. Mielőtt egy eszmerendszer objektív igazságtartalmán elmélkednénk, fel kell vetnünk a kérdést, hogy milyen követelményeket támaszt tulajdon hirdetőivel és követőivel szemben. A kommunizmus esetében – és most persze nem a valóban létező pártállamokról és az ezeket megteremtő szörnyetegekről beszélek, hanem többnyire csak hivatkozási alappul szolgáló filozófiájukról és etikájukról – rögtön felvetődik a kérdés, hogy mit csinál ez a szabadságuideológia saját híveinek a szabadságával. Ha pusztán eszközzé degradálja őket, akkor a szabadság mint ideológiai kötelezettség, csupán a szabadságról való lemondás formájában nyilvánulhat meg. Ezt az önellentmondást akarta megszüntetni Marx, azt állítva, hogy ő maga nem marxista, tehát saját elmélete fogságát sem viseli el. Minél zártabb egy „izmus”, és minél magabiztosabban hiszi magát az igazság egyedüli hordozójának, annál parancsolóbban szabja meg követőinek – és ha minden rosszul megy: a fennhatósága alá kerülő polgároknak – a látkörét, és annál aprólékosabban rendezi be azt a területet, mely e látkörön belülré esik. Marx csak önmagát mentette fel a marxizmus kötelmei alól, de híveitől már rossz néven vett minden elhajlást. Mivel gondolkodásának integráns része volt, amit Lukács a TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT-ban úgy fogalmazott meg, hogy a munkásosztályba kívülről kell bevinni a helyes tudatot, az értelmiség ama részének, mely hivatva érezte magát erre a feladatra, eszközként kellett funkcionálnia, önmagát nem személynek, hanem a helyes tudat hordozójának fogva fel. (Az OPERETT-ben ez a hordozás a szó szoros értelmében megtörténik: Joseph, a lakáj, ez a Sztálin-figura egy professzor hátán lovagol be a színpadra.)

Mennyiben alkalmas egy eszköz arra, hogy vitapartner legyen? Gombrowicz elismeri, hogy Mascolónak nemegyszer igaza van, „csupán egyetlen igazságnak van híján, nevezetesen a szerző szerény, meleg, meghitt igazságának”. Ha valaki eszköz, akkor az általa képviselt igazság nem az övé, hanem mindketten – ő és az igazságok, a világtörténelmi szubjektum és az objektumok – a közös gazdát – világszellemet, a történelmi szükségszerűséget, a világproletariátust – szolgálják. Mindez deprimálón helytálló, de a tényállást nem meríti ki. A „szerző szerény, meleg, meghitt igazsága” ugyanis nemcsak a stílusban lehet jelen, hanem valamiféle tudatosan vállalt, személytelen formulákban megfogalmazódó stílusnélküliségben is, pontosabban abban a szellemi magatartásban, amelyet ez a stílusnélküliség olykor még a legkönyörtelenebb szemek elől is eltakar.

Ez a magatartás: az önként vállalt áldozat tudata. Ha igaz az – és ezt például Gombrowicz sem tagadná –, hogy velejéig hazug világban élünk, ahol is a Gonosz nem valamiféle kívülről fenyegető szellem, hanem benső ellentmondásaink gyümölcse, továbbá ha igaz az, hogy a kisebbség a diktatúrákban és a demokráciákban

igen különböző anyagi, erkölcsi és szabadságszinteken, de egyforma következetességgel biztosítja gazdasági és politikai uralmát a többség felett, miközben a világot ökológiai, továbbá „békés” és háborús atomkatasztrófákkal fenyegeti, akkor mindig akadhatnak olyan értelmiségiek, akik magukat és művüket alárendelik valamiféle erőszaknak, melytől az emberiség megváltását remélik. Így válnak eszközökké, de mivel ezt a sorsot tudatosan, olykor gögből vállalják, és választásukban személyes okok motiválják őket, a szerző külön bejáratú – igaz: nem „szerény, meleg és meghitt”, de lelkéből lelkedzett – igazsága ott bujkál a személytelennek tetsző eszközszerűség mögött.

Abban a szerencsében volt részem, hogy legfogékonyabb éveimben egy olyan ember búvkörében éltem, aki a lehető legtudatosabban és a legmagasabb intellektuális szinten, mondhatni benső szabadságának sugallatát követve alakította át eszközé független szellemiségét. Lukács György már 1919 elején sem naivan csatlakozott a kommunistákhoz, hiszen tudta, meg is írta, hogy a bűnt választja, mert az emberiség csak a bűn útján váltható meg. A „bűn” – mint ezt a hatvanas években kérdésemre ő maga mondta – az erőszak volt. Az első világháború után feltehetően közhelynek számított, amit ma angyali ártatlanságú liberális közhelygyárosok tagadni próbálnak: hogy az emberiséget gazdasági, politikai, katonai kényszerek, vagyis az erőszak különféle megjelenési formái kormányozzák. Kézenfekvő volt a gondolat, hogy az uralkodó kisebbség szemforgatóan rejtett erőszakrendszerével szemben végre fel kell vonultatni a többség által nyíltan vállalt erőszakot, az erőszakmentes, szabad társadalom megteremtésének érdekében. Amikor Lukács zseniális telitalálatral Hebbel JUDITH-ját idézte („*És ha isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna, ki vagyok én, hogy kitérhetnék ez elől!*”), akkor ebben az volt az újdonság, hogy a bűnt – vagyis az eszme érdekében elkövetett öldökléseket, rablásokat, szöszegéseket – nem tüntette fel erkölcsösnek, mint Lenin (aki szerint erkölcsös ugyebár mindaz, ami a munkásosztálynak használ), hanem „bűn”-nek nevezte, előre vetítve ezzel későbbi, évtizedeken át tartó kényelmetlen szerepét és helyzetét a kommunista világmozgalmon belül. Gombrowicz elismeri Mascolo „*rendkívül magas szellemi színvonalát*”, mely abban is megnyilatkozik, hogy nemcsak kritizálja a Szovjetuniót, hanem még azt is kimutatja, hogy „*a kommunizmus rendkívül nehéz és véres feladat*”. De mit szólt volna egy olyan emberhez, akinek a számára ez nemcsak intellektuális felismerést jelentett, hanem morális elkötelezettséget is? Nemcsak arra az életrajzi tényre utalok, hogy Lukács mint hadtest-politikai-biztos 1919-ben megfutamadott vöröskatonákat lövetett agyon, hanem arra is, hogy évtizedeken át folyamatosan – de szerencsére nem következetesen – leszállította egyedülálló színvonalát, hogy a pártban maradhasson (vagyis fenntarthassa önként vállalt eszközszerűségét). Két ellentétesnek látszó motíváció vezérelte: vallásos szükséglete és intellektuális gögje. Hiperracionális lényét gyerekkora óta áthatotta a vágy egy megváltó eszmerendszer és egy ezt szolgáló közösség iránt, és amikor a materialista-rationalista filozófia a messianisztikus forradalommal egybeforrt, a „ki vagyok én” intellektuális pátozával alárendelte már akkor világhírű szellemét és személyét ennek a násznak. Mivel tudatában volt a rangjának, a lemondás gesztusába gög keveredett. Az alkotó értelmiségre az jellemző, hogy művének él, és személyisége legfőbb értékének azt tekinti, hogy átvezetheti, beolvaszthatja a műbe. Mármost mi az egyéni mű jelentősége az emberiség boldogulásához képest? – ebben a kérdésben kristályosodik ki a lukácsi gög, mely még a sztálinizmus évtizedeiben is derűs alapma-

gatarást biztosított a számára. Ezért történhetett, hogy a tisztogatások idején, amikor a Szovjetunióba emigrált magyar kommunisták többségét megölték, Lukács – noha Amerikába hívták professzornak – Moszkvában maradt, mert a valószínű halált is inkább vállalta, mint azt, hogy lemondjon töretlen – és végső soron boldogító – pátoszáról. Ilyen döntéseiből – melyekben a filozófus énje értékének teljes tudatában feláldozza magát az e világi vallásosság oltárán – világosan látható, hogy milyen személyes lehet a személytelen eszközszerűség, melytől Gombrowicz annyira viszolyog.

Az én ellenérzésem más természetű. A messianisztikus, forradalmi vallásosság csapdának bizonyult. Amikorra ugyanis a történelmileg még jogosult illúziók valódi természete lelepleződött, amikorra nyilvánvalóvá vált, hogy a „bűn”-t, vagyis az erőszakot nem az emberiség, hanem egy szűk és egyre embertelenebb csoport érdekében alkalmazzák, mind gyilkosabban és gátlástalanabban, addig a hívő, még Lukács színvonalán is, elvesztette józan kritikai szemléletét, ürügyeket, kibúvókat és indokokat keresett az új és új gazságok világtörténelmi méretű igazolására, magyarul: futott a pénze után, és hitelét veszve hosszú időre homályba borította még valódi, halhatatlanságot érő érdemeit is.

Tegnap átautóztam Párizsból, Belgiumon keresztül, Berlinbe. Napsütés. Szél. Gomolygó felhők. Eső. Újra sugárzó nap. Április. A változékonyság kalandja. De: a változékonyság ismétlődések sorozata. Másrészt nem egyszerű ismétlődés, hanem variációk. Ellenállok a csábításnak, hogy a „*változandóság a maradandóságban*” és a „*maradandóság a változandóságban*” hegelí–goethei dialektikájához keressék lapos ürügyet a tegnapi szép utazásban, és arról sem elmélkedem, hogy mennyiben módosította tér-idő koordinátáinkat a modern közlekedés, csak azt említem még meg, hogy a kecskesajtot, amelyet reggel vásároltam egy párizsi piacon, este V. berlini konyhájában kóstoltam meg.

Gombrowicz eltűnődik azon, hogy miért utasítja el a kommunizmust. *„Nem nehéz kommunistafalonak lenni, ha az ember hisz a Szentháromságban. Ha elmúlt Szépségeket lélegzik be. Ha társadalmi környezetének hű képviselője, ha gróf, úrlovas, földbirtokos, kereskedő vagy gyáros, mérnök vagy bankár, Sienkiewicz vagy antiszemita. De én? Én, aki féltis nélküli emberiséget követelek, én, saját köreim »arculója« és »provokátora«, aki a modern kultúrát misztifikációnak tekintem...”* *„Megdöntöttem magamban az istent. Megtanultam, hogy kell kíméletlenül gondolkodni. És ami még fontosabb: megtanultam, hogyan találjam meg a nekem való szépséget régi szépségek lerombolásában, és a szerelemre a régi szeretőktől való elvululásban leltem rá. Rég elszakadtak már a többi kötelékek – vagyon, társadalmi és szociális szempontok –, amelyek gátolhatnának. Ma már nincs olyan tisztesség, tekintély, kötés, mely visszatartathatna, szabad vagyok, szabad és et cetera szabad! Miért utasítom el a kommunizmust?”*

Ismét fel szeretném hívni a figyelmet a kérdés halálos komolyságára. Gombrowiczot – akárcsak száz évvel korábban Heinét – úgy csábította a kommunizmus, mint Faustot a sátán. *„És ha ma a kommunizmus oly vonzó jelenséggé vált sokak számára, akkor ez azért történt, mert ez jelenti az intelligencia eddigi legerősebb materializációját – mintha a legfelvilágosultabb szellemek varázslatai végül olyan társadalmi, vagyis emberekből álló erőt idéztek volna fel a semmiből, amely konkrét cselekvésre képes. Ezt az ördögöt a falra kellett festeni – most arról van szó, hogy ne küldhessen a pokolra minket”* – ez Gombrowicz értelme. *„Újságom falára festettem az ördögöt”* – írta 1855-ben, halála előtt egy évvel

Heine –, a kommunizmus ördögét, éspedig annak tudatában, hogy „a kommunistáké a jövő... Valóban, csak borzongó rémülettel bírok arra az időre gondolni, amikor ezek a képtrombolók uralomra jutnak; kérges kézzel könyörtelenül szétzúzzák a szépség összes márványszobrát, mely oly drága a szívemnek...”. De – folytatja Dantéra hivatkozva Heine – „Az ördög logikus lény! Egy szörnyű szülögizmus tart fogságában, és ha nem cáfolhatom meg azt az első tételel, miszerint minden embernek joga van arra, hogy egyen, akkor arra kényszerülök, hogy alávessem magam az összes többi következtetésnek”. Es Heine szárnyakat kap, elátkozza a régi világot, amelyben „az ártatlanság tönkrement, önzés tenyészett, és az ember az ember kizsákmányolója lett!”. Pusztuljon el a hazugság és a romlás világa, „és áldott legyen a szatócs, aki költeményeimből zacskókat sodor majd, hogy kávé vagy dohányt töltsön belejük a szegény öregasszonyoknak, akiknek a mai igazságtalan világban le kell mondaniuk az ilyen élvezetelekről – fiat justitia, pereat mundus!”

Megdöböntő a rokonság a két emigráns szerző fejtegetései között. Esztétikailag mindketten lesújtó véleménnyel vannak a kommunizmusról. Megsemmisülnek a szépség márványszobrai. A DALOK KÖNYVÉ-ből zacskókat sodornak. „A tudomány mindig eluont marad, a mi hangunk azonban a hús-vér emberek hangja, az egyén hangja. Nekünk nem az eszme – a személyiség a fontos” – írja Gombrowicz. A kommunisták azonban – mint Mascolo példája bizonyítja – még nyelvükből is kiiktatják az egyént, sőt a megfogható valóságot is. Az absztrakció, amelyben otthon érzik magukat, tökéletesen művészetellenes. Másrészt mindketten a régi, kizsákmányoláson alapuló, hazug világ logikus következményének tekintik a kommunizmust, sátáni következménynek, mely a saját eszközeivel nem verhető meg. A logikának ez a hangja mindkettőt borzongó félelemmel tölti el, de míg Heine a világ pusztulását is hajlandó elfogadni az ördögi igazság érvényesülése kedvéért, addig Gombrowicz főgondja már a védekezés az életre, sőt hatalomra ébredt ördög ellen.

A perspektíva eme különbözősége nem is annyira a két író eltérő életrajzából és alkatából, mint inkább a működésük között eltelt évszázad tapasztalataiból magyarázható. Időközben ugyanis – egyéb elszomorító tanulságokkal együtt – világossá vált, hogy a magát szocialistának vagy kommunistának becéző képződmény nem nyújt több kávé vagy dohányt a szegény öregasszonyoknak, mint a régi hazug világ. Némely országokban olykor kenyeret sem nyújtott. A régi márványszobrok továbbra is a múzeumokban szunnyadtak, a DALOK KÖNYVÉ-t iskolákban tanították, meghatározott szempontok szerint, de az igazság, amelyért a világot érdemes volna elpusztítani, még elvéve sem realizálódott.

Ennek a kijózanodásnak köszönhető, hogy Gombrowiczot kevésbé érdekli az ördög logikája, „az intelligencia eddigi legerősebb materializációja”. „...Úgy találom, hogy a kommunizmus nem annyira filozófiai vagy etikai, hanem inkább technikai probléma.” Ha a kommunisták azt állítják, hogy a szellem igazi működőképességéhez előbb az anyagi szükségleteket kell kielégíteni, akkor azt is bizonyítaniuk kell, hogy rendszerük magasabb rendű jólétet biztosít az embereknek, de hol erre a bizonyíték? „A Szovjetunióban keressem, amely még ma sem bírja élelmezni magát rabszolgáink nélkül – vagy fejtegetéseikben, amelyben mindenről szó van, csak a rendszer derekas működőképességéről nem?” A materialista filozófusok a szellemet az anyagi feltételek megváltoztatásával óhajtanák befolyásolni, és mégis folyvást a szellemről értekeznek, és alig vesztegetnek szót arra, hogy miként lehetne az anyagot uralmuk alá hajtani. „Amíg nem tisztázódik a kommunizmus technikai megvalósíthatósága, addig minden egyéb megfontolás pusztán ábránd marad.”

A kommunizmus technikai megvalósíthatóságáról ma már – belátható időnkig – csak vicclapokban lehetne elmélkedni, és ott is csak szűk olvasóréteg – egykori marxista intellektuelek – érdeklődésére számítva. (Azért írtam, bár ma viccnek hangzik ez is, hogy „belátható időnkig”, mert a kommunizmus ideológiája és érzülete mélyen rejlő egyenlőségideál nem fojtható el végérvényesen, amíg a képmutatással párosult és a természeti törvény rangjára emelt társadalmi egyenlőtlenség világa fennáll.) Mégis nagyon fontos számomra ez az idézet, mert be kell látnom, hogy a technikai megvalósíthatóság ügyes-bajos dolgai engem sem foglalkoztattak soha, még abban az időben sem, amikor százszázalékos marxistának, sőt mi több: kommunistának tudtam magam. Mint olyan értelmiségit, aki kávé is, Heine-dalokat is bármikor fogyaszthattam szükségleteim szerint, csak az igazság érdekelt, vagyis a Törvény, amely lényegbevágóbb a Lét dadogásánál. Úgy véltem, a praktikus kérdések a véletlenszerűség szférájába tartoznak, így hát a szocializmus nem funkcionálása is véletlenszerű. Ezzel szemben a materialista világfelfogás, a történeti és a dialektikus módszer a lényeg szférájába tartozik, mert lehetővé teszi a legkülönfélébb folyamatok és jelenségek megértését. Mivel gondolkodásomban és írói munkámban a marxista filozófiának ezek a perdöntő elemei valóban segítségemre voltak (és vannak), úgy véltem, a szakértők eme princípiumok segítségével majd a gyakorlati kérdéseket is megoldják egyszer. Még mielőtt olvastam volna a TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT-ot, egyetértettem Lukácssal abban, hogy „a marxizmus kérdéseiben az ortodoxia kizárólag a módszerre vonatkozik”. „Mert feltéve – de meg nem engedve –, hogy az újabb kutatás kifogástalanul bebizonyította volna Marx összes egyedi állításának tárgyilag léves voltát, akkor minden komoly, ortodox marxista feltétel nélkül elismerhetné mindezeket az új eredményeket, és elvethetnék Marx összes egyedi tételeit – anélkül, hogy egy percig is fel kellene adnia marx ortodoxiáját.” Ma már elrémiszt a módszernek és az általa elért eredményeknek ez a végletes dualizmusa, mert tudom, hogy ennek segítségével igazoltak filozófiailag minden torzulást és gaztettet a létező szocializmus apologétái. Tőlük eltérően én – persze nem egyedül – a módszer és a rá hivatkozó állítások ellentétéből arra a következtetésre jutottam, hogy a módszer helyes ugyan, de az állítások nem belőle fakadnak, és nincs is valóságtartalmuk. Éppen a marxista osztályharcelmélet vezetett rá arra, hogy nem szocializmusban, hanem egy újfajta osztálytársadalomban élek, olyanban, amelyre Marx nem gondolt vagy nem gondolhatott. Így hát sokáig töretlenül megőrizhettem marxizmusomat, mint módszert, miközben – éppen e módszer alapján – totálisan elvettem a magát marxistának feltüntetni akaró rendszert. De miközben megőriztem a marxista módszer számos elemét, sohasem tettem fejemet a szocializmus technikai megvalósíthatóságán. Ezt a filozófiai szempontból is perdöntő gyakorlati kérdést a szakértők hatáskörébe utaltam, és a bizonytalan jövőre bíztam. Sőt, mea maxima culpa, el kell ismernem, hogy – bár most is szocialistának hiszem magam – mindmáig ezt teszem. Közben tudom, hogy ez értelmiségi fényűzés, mert nemcsak és nem is elsősorban igazságon él az ember.

Mondhatom persze azt is, hogy a technikai megvalósítás ügyében nem vagyok illetékes. Mint moralistának csak az a kötelességem, hogy megvizsgáljam, miféle – szemforgató vagy őszinte – indokokkal és miféle – törvényesen szabályozott vagy brutális erőszakon alapuló – eszközökkel milyen érdekeket pártolnak és milyen érdekeket mennyire sértenek meg a fennálló társadalmi berendezkedések, mennyiben alapulnak érdemeiken az elérhető társadalmi privilégiumok, mennyi simulékonyság vagy

akár gerinchajlogatás szükséges az érvényesüléshez, mennyiben nyomhatják el kisebb (uralkodó) csoportok közvetlen érdekei a nagyobb közösségek távolabbi érdekeit, milyen mértékben és milyen módon védhetük magukat a szociálisan gyengébb pozícióban lévő rétegek, mennyire állhatnak ellen az egyének a társadalom roppant egyformásító nyomásának és így tovább. Vagy ha művészi álláspontra helyezkedem, akkor mondhatom én is, mint Gombrowicz, hogy engem nem az (absztrakt) eszme érdekel, hanem a (konkrét) személyiség. Ha az egyént ábrázolom, akkor azokat az erőket is meg kell mutatnom, amelyek az embert alakítják, de a jövő már nem tartozik a hatáskörömbe. Teljes becsülettel állíthatom mindezt, de ha a mai társadalmakból kivezető utak esélyeivel és gyakorlati problémáival nem foglalkozom, akkor hogyan nevezhetem szocialistának magam? Az eddig tapasztalt berendezkedések elutasítása, a sok „anü” – antisztálinista, anti-reálszocialista, antikapitalista – álláspont vagy szenvedély még nem jogosít fel arra, hogy valamilyen „pro”-világkép hívének szerepében tetszelegjek. Vagy mégis megtehetem ezt, ha a sok konkrét „anü”-hoz egy kis absztrakciót társítok, egy kis szubjektív „Legyen!”-t? Elegendő egy olyan társadalom általános víziója, melyben az érdekellentéteket nem a természetnek vagy különféle embercsoportoknak – nemzeteknek, fajoknak, osztályoknak, bármilyenű kisebbségeknek – a megnyomorításával harcolják végig?

Helyezkedhetünk-e merőben morális vagy kizárólagosan művészi álláspontra a világ mai állapotában? A német televízió ma megrázó képekben szállította az állampolgárok hálósobájába, ebédlőjébe és társalgójába tudósítását az iraki kurdok exodusáról. Húszezen haltak éhen vagy fagytak meg a hegyek között. Milliók kerekedtek fel, porontyokkal, szegényes csomagokkal, élelem, ivóvíz, takarók nélkül, az iraki katonák helikopterekről géppuskázzák őket, napalmbombákat szórnak rájuk. De még a szabad ég alatt elszennvedett fagyok és esők, az éhség, az importált, pompás technikával felszerelt ellenséges (értsd: hazai) katonaság sem tarthatja vissza őket attól, hogy elmeneküljenek – hova is? Halálos ellenségeikhez, a törökökhöz és az irániakhoz. Láttam a szőnyegen fekvő és pálinkát iszogatva, hogyan botozzák őket a török rendőrök – mindegy, csak el Irakból, szülőföldjükéről, ahol a diktátor egész népüket kiirtaná.

A kurdoknak ezt a legújabb tragédiáját az okozta, hogy miután az ENSZ-haderő alaposan sikraszállt Kuváitban az emberi jogokért, és megölt százhuszezer (újabb becslések szerint kétszázezer) irakit, az amerikai vezetés ráébredt arra, hogy egy gyenge Szaddam – akit korábban Hitlerrel és a Gonosszal mint olyannal azonosított – kevesebb problémát okoz neki, mint az általa fellázított kurdok függetlenségi törekvései. Baker külügyminiszter és néhány főkatona elfogadta az elnökkel semlegességi álláspontját, az iraki hadsereg tehát ismét hódolhatott kedvenc időöltésének, a népirtásnak. Amikor a kurd nép szenvedésének képei bejárták a világot, Amerika humanitárius gesztusokra kényszerült, és Baker külügyminiszter meglátogatott egy kurd menekültábrót Törökországban. Arcán részvétet honolt, és – becsületszavamra – nem viselt nyakkendőt. Megrendülésének adott hangot, elismerését fejezte ki a török kormány nagylelkűsége miatt, majd iszkolni kezdett a repülőgépe felé. Mármost lehetséges, hogy Baker, amikor államérdekből a kurdok cserbenhagyását javasolta, egyáltalán nem gondolt indítványának emberi következményeire. A külügyminiszteri szakmával nem jár szükségképpen együtt a képzelőerő. Ez esetben okkal rendült meg, tapasztalva, hogy indítványába tízezrek haltak bele, és számláját most milliók leírhatatlan szenvedése terheli meg. Művészi feldolgozás

számára hálás téma, hogy egy ember váratlanul szembesül saját tettének következményeivel. Én azonban valószínűbbnek tartom, hogy Bakert egyszerűen nem érdekelték a kurdok, ő csak a „drága amerikai életek megmentésére”, pontosabban azokra a még drágább amerikai szavazatokra gondolt, amelyek ilyen frázisokkal megszerezhetők.

A képernyőn egy idősebb kurd is megjelent, törökülésben kuporgott fiatalabb férfiak koszorújában. „Az amerikaiak – mondta – az emberi jogokért harcoltak Kuvaitban. Hát bennünket, kurdokat nem illetnek meg az emberi jogok?” Szeretném tudni, hogy az Irak ellen felvonult koalíció soraiban akad-e olyan megveszeckedett politikus, aki erre a kérdésre megnyugtató választ tud adni? Akadt-e olyan politikus az Öböl-válságnak ezekben a hónapjaiban, aki képes lett volna ennyire egyszerű és visszautasíthatatlan gondolatmenetre?

Amíg az öregot néztem, eszembe jutott Gombrowicz követelése: „*Nem az eszme, a személyiség fontos nekünk.*” Csakugyan boldog lennék, ha avatott művész ábrázolná ezt az embert, hogy teljes lénye kibontakozhasson előttem. Már ahogy ült, ahogy nézett, ahogy a többiek nézték, ahogy beszélt, ahogy a többiek hallgatták, abból is kitetszett, milyen jelentős, összecserélhetetlen valaki ő. De egyéni stílusra valló, szűkszavú okfejtése a maga absztrahált igazságával önmagában is mélyen hatott rám. Még ha az elvont eszméktől a konkrét emberek felé fordulunk is, tudnunk kell, hogy ezek közösségi sorsoknak és népek végzetét befolyásoló eszméknek kölcsönöznek testet, mégpedig annál erőteljesebben, minél jelentékenyebbek ők maguk.

A kommunizmus absztrakcióit elutasíthatjuk, mint ahogy elutasíthatjuk egyéb világnézeti áramlatok és ideológiák absztrakcióit is, és művészi figyelmünket valóban az egyéni sorsokra kell összpontosítanunk, de nem választhatjuk el egymástól az eszmék és az emberek világát. Ha az élénk bukkanó eszmékkel nem boldogulunk, akkor valljuk meg ezt, és ne meneküljünk előlük az esztétikumba. Az ábrázolt emberi világgal – mint Gombrowicz bölcsen vallja – korrigálhatjuk, nevetségessé is tehetjük a laboratóriumokban előállított, professzori igazságokat, és ehhez latba kell vetnünk „*saját, egyéni értelmünkkel, személyes életünket és érzéseinket*” –, de művész énkünk nem tartalmazza teljes szabadságunkat, amellyel tiltakozhatunk a világban uralkodó tömeggyilkos államrezonok ellen.

„Szabadság” – szándékosan hagytam gondolatmenetem végére ezt a legfontosabb szót, melyet Gombrowicz is különös hangsúlyokkal tölt meg kommunizmusról szóló fejtegetéseiben. Elmeséli például, milyen boldoggá tette egy dicsérő levél, mert írója telibe találta legfőbb törekvését: „*A szabadság, mely NAPLÓ-jából kiolvasható, igazabb, mint Sartre professzoros, erőfeszítéssel elért szabadsága.*” Az intellektuális szabadság csakugyan újfajta rabságnak is felfogható, ha eltökélt erőfeszítés gyümölcse. „*A Sartre-ok és Mascolók, úgy látszik, elfelejtették, hogy az ember lényegét tekintve arra született, hogy közepes nyomás alatt és közepes hőmérsékleten éljen. Ismerjük ma a halálos hideget, ismerjük az élet tüzeit, de elfelejtettük a frissítő és jól tudóre szívható langyos nyári szellő titkait.*”

Mindez igaz – de azt sem felejthetjük el, hogy a közepes nyomás és a közepes hőmérséklet nem a szabadság túlzott akarásának következtében ment veszendőbe. Ellenkezőleg: ez a túlzott, erőlködő és fogságba vezető akarás annak kétségbeesett felismeréséből fakad, hogy az emberi dimenziókat mindenütt pusztulás fenyegeti. Megérttem ezt a kétségbeesést, még a terroristát is megérttem, aki felrobbantja a

Nagykutyát, aki annyi hatalmat, pénzt, befolyást halmozott fel, hogy demokratikus eszközökkel nem lehet megszabadulni tőle. Csakhogy ez a kétségbeesés újabb torzulásokhoz vezet, a szabadság szélütést kap a saját döntéseitől. „Hogy szabadok legyünk, nemcsak akarnunk kell a szabadságot – az is fontos, hogy ne túlzottan akarjunk szabadok lenni” – ez Gombrowicz legeredetibb és legszellemesebb felismerése ebben a tárgykörben. Távoli gondolattársítással eszembe jut Schiller tanulmánya A NAIV ÉS SZENTIMENTÁLIS KÖLTÉSZETRŐL. E szerint a naiv költő azonos a természettel, a szentimentális azonos akar lenni vele. Gombrowicz naiv szabadság gondolata úgy foglalható össze, hogy legyünk azonosak a szabadsággal, anélkül hogy ezt akarnánk. De honnan vegyem ma éjjel ezt a könnyed magátólértetődőséget, a szabadságuktól megfosztott, pusztán akarásra kárhozott, létükben fenyegetett kurdok képeivel a homlokom mögött?

3

Még Párizsban láttam egy Gombrowicz-kiállítást és egy videofilmet a Mester utolsó éveiből. Szép vence-i kertes ház, tágas veranda, feltűnően szép ifjú feleség, két interjúvoló férfi. A szövegből nem sokat értettem, annál inkább felfogtam a lassú, nyújtott hanghordozás iróniáját, a beszédben megnyilatkozó önélevezetet, az ujjak szakadatlan vibrálását, a gyors pillantást a kérdezőre – vagy a feleségre – egy-egy hegyesebbre sikerült mondat után, és az elégedett mosolyt, mely a felcsattanó nevetést nyugtázta. A hosszabb beszélgetés vége felé elmélyültek arcán az árnyak, szeme mélyebbről süttött, homlokán a ráncok összegyűrődtek. Az az érzésem támadt, hogy halála születésének tanúja vagyok. Egyoldalú ismeretségünk elmélyült és kibővült, amióta láttam, hogy tömi pipáját, és amióta befogadtam fülembe hanghordozásának metsző vagy éppen hosszan elskálázó költészetét.

Magyar László András

A ???

Linné a svéd épp álldogált
 úgy hétszázhetvenegyben,
 midőn a ??? arra szállt,
 s megült egy tölgyfahegyben.

Lévén az ágak jó kuszák,
 Linné hiába leste,
 de tudni vágyta genusát,
 hát ráüvölte: „Hess tel!”